

УДК 81'28

РИСИ СХІДНОПОЛІСЬКОГО КОНСОНАНТИЗМУ В МОВІ ПЕРШОДРУКІВ ТВОРІВ П. О. КУЛІША**Кумеда О. П.**

У статті на матеріалі прижиттєвих першодруків і в опорі на локальне діалектне оточення П. О. Куліша розглянуто риси консонантизму в його мові; з'ясовано їх генезу в контексті східнополіського діалекту; висунуто гіпотезу щодо меж узуального і власне авторського серед зареєстрованих у текстах одиниць та щодо причин вибору письменником мовних засобів з-поміж низки альтернативних варіантів, окреслено лінгвальні пріоритети П. О. Куліша.

Ключові слова: східнополіський говір, діалектне джерело, мовне довкілля, першодрук, вокалізм, фонема, рефлекс, альтернативна словоформа.

В статье на материале первоисточников произведений и с опорой на локальное диалектное окружение П. А. Кулиша рассмотрены черты консонантизма в его языке; выяснен их генезис в контексте восточнополесского диалекта; выдвинута гипотеза относительно границ узуального и собственно авторского среди зарегистрированных в текстах единиц и относительно причин выбора писателем языковых средств из ряда альтернативных вариантов, очерчены лингвальные приоритеты П. А. Кулиша.

Ключевые слова: восточнополесский говор, диалектный источник, языковое окружение, первоисточник, вокализм, фонема, рефлекс, альтернативная словоформа.

In article on a material lifetime primary sources and in a support on P. Kulish's local dialect environment features of system of consonants in his language are considered; their genesis in a context of eastern Polissia dialect is found out; the hypothesis concerning borders of usage and actually author's features among units registered in texts and concerning the reasons of a choice by the writer of language means among of some alternative variants is put forward, P. Kulish's language priorities are certain.

Key words: eastern Polissia dialect, dialect source, language environment, the primary source, vocalism, phoneme, the reflex, alternative word form.

Стан вивчення ідіолекту П. О. Куліша засвідчує відсутність цілісного дослідження, у якому було б вичерпно схарактеризовано мову творів письменника “як самодостатнього об'єкта вивчення, так і в контексті становлення і розвитку літературної мови” [6, с. 16]. Хоча не всі сучасники сприймали мовні настанови П. О. Куліша, однак про вплив його мови на формування літературних норм свідчить використання текстів письменника у словнику за ред. Б. Д. Грінченка. Наявність тісного зв'язку П. О. Куліша з питомим говірковим оточенням, з одного боку, та відсутність праць, у яких було б здійснено докладне послідовне прочитання текстів письменника з увагою до змодельованої структури східнополіського діалекту, з іншого боку, актуалізують необхідність з'ясування реального багатопланового відношення мовної практики П. О. Куліша до його первісного мовленнєвого довкілля.

Практика вивчення ідіолекту на тлі рідного для письменника довкілля в українській лінгвістичній традиції відома здавна. Так, П. Д. Тимошенко, М. А. Жовтобрюх та В. М. Русанівський вивчали мову Т. Г. Шевченка за рукописами, ураховуючи свідчення середньонаддніпрянських говірок. Наша методика є суголосною тій, яку застосували ці дослідники, однак є підстави зазначити й розвиток ідей П. Д. Тимошенка, М. А. Жовтобрюха та В. М. Русанівського, оскільки на сьогодні маємо значно ширшу вихідну емпіричну базу, зокрема, карти АУМ (I) [1], записи діалектного мовлення Т. В. Назарової [4], власні цілеспрямовані спостереження над говірковим оточенням П. О. Куліша. Інновація методичного прийому полягає в тому, що не принагідно, а цілеспрямовано здійснено спостереження над локальним довкіллям письменника, з якого він виростав, а також над тією говіркою, в ареалі якої майже безвизно провів останні 14 років життя.

У цій статті маємо на меті висвітлити відношення звукового складу, зокрема рис консонантизму, мови П. О. Куліша до його питомого мовного доквілля – східно-поліських говірок¹. Об'єктом прочитання стали, зокрема, такі прижиттєві першодруки творів П. О. Куліша: роман “Чорна рада” (1857), історичний нарис “Хмельницина” (1861) та автобіографічний нарис “Жизнь Куліша” (1868), оповідання “Орися” (1882); неприжиттєве видання поеми “Маруся Богуславка” (1909). Набір важливіших рис консонантизму східнополіського говору змодельовано на підставі етнографічних текстів та сучасних діалектологічних описів відповідного ареалу, зокрема свідчень карт АУМ² та записів діалектного мовлення³. Припускаємо, що стан говірок сер. ХІХ ст. недалеко відійшов від стану говірок сер. ХХ ст. На таке припущення нашою спостереження над відбитими в різноманітних джерелах словоформами й сучасними фіксаціями тих самих словоформ у говірках.

Відповідно до сучасних діалектологічних описів східнополіського говору [2; 7], найважливішими його фонетичними рисами, зокрема, у системі консонантизму, є: стверділий [г] унаслідок депалаталізації, що охопила північну діалектну групу української мови; особливий вияв /л/ – [l+], що найбільш помітно виступає перед [е], [и]; пом'якшені [ж], [ш], [ч] перед а < *е; рефлекс [ж] відповідно до *dj в дієслівних формах; заступлення фонем /ф/ через [х], [хв] та ін.; непротезовані форми супроти протезованих в інших діалектах; афереза та епентеза.

У творах П. О. Куліша виявлено низку рис консонантизму, пов'язаних зі східно-поліським діалектом. Зокрема, ідіолект письменника виразно маркує така риса, як відтворення опозиції приголосних за твердістю ~ м'якістю: *гультайську – гультайства; звірь – звіръ; грядицю – границю; трома – тр`ма; по лязняхъ – у лазні; ненці – неньці; пісню – пісьнях*. Варіантність реалізації опозицій [д] – [д'], [з] – [з'], [л'] – [л'], [н] – [н'], [с] – [с'], [т] – [т'] у мові прижиттєвих першодруків П. О. Куліша, імовірно, закорінені в питомих говіркових доквіллях. Перевага словоформ із кінцевим [р'] (*броварь, вівчарь, кобзарь, лицарь, царь, чуприндирь*) може сигналізувати про орієнтацію П. О. Куліша на південно-східні говори, зокрема мовну практику Т. Г. Шевченка, який, за спостереженнями М. А. Жовтобрюха, використовував словоформи з м'яким кінцевим [р'] [8, с. 62]. У першодруках П. О. Куліша на тлі словоформ із диспалаталізованими приголосними виявлено 52 випадки збереження м'якості шиплячих [ж], [ш], [ч], причому переважно [ч]: *бачать, кінчати, кричать, мовчавъ – бачять, скінчять, кричять, мовчять, мовчязний; держять, лежять,*

¹ П. О. Куліш народився на хуторі поблизу містечка Вороніж колишнього Глухівського повіту на Чернігівщині (тепер Шосткинський р-н Сумської обл.). Зв'язок із Чернігівщиною впродовж усього життя письменника не уривається. В отчому краї він розпочав літературну діяльність, у різні роки зібрав багато фольклорного матеріалу, часто задував рідні місця в низці своїх творів, активно контактував із земляками.

² До уваги взято інформацію карт АУМ [1] з території говірок найближчого мовного оточення П. О. Куліша, зокрема, таких сучасних населених пунктів Шосткинського р-ну, як с. Макове (хутір П. О. Куліша розташовувався приблизно за 6 км від Воронежа – на півдорозі до с. Макове), с. Клишки (відстань від Воронежа – 12 км), с. Собич; с. Смяч Новгород-Сіверського р-ну, найближчого населеного пункту до Новгорода-Сіверського (тут П. О. Куліш у підлітковому віці до 1834 р. навчався в повітовому училищі та гімназії); с. Хомви, с. Смоляж, с. Шаповалівка, с. Мала Загорівка Борзнянського р-ну, найближчих до хут. Мотронівка (див. виноску 3).

³ У джерельній базі інформації про східнополіський говір чільне місце поруч з АУМ [1] посідають тексти діалектного мовлення, записані у 1970 р. Т. В. Назаровою (говірки с. Вовна Шосткинського р-ну, с. Береза Глухівського р-ну та с. Блистова Новгород-Сіверського р-ну) [4]; ці джерела доповнено новою інформацією – нашими спостереженнями 2009 р., (записи діалектного мовлення – зберігаються в автора та в Українському діалектному фонфонді (Інститут української мови НАН України, м. Київ) – з території говірок, найближчих до місця народження П. О. Куліша (с. Макове, с. Клишки, с. Чаплівка Шосткинського р-ну, с. Слоут Глухівського р-ну), а також говірки, в ареалі якої письменник подовгу проживав у батьків дружини (Ганни Барвінок), а згодом майже безвиїзно провів останні чотирнадцять років свого життя – хут. Мотронівка Борзнянського р-ну). На уважне прочитання заслуговують описи окремих східнополіських говірок, здійснені у 20-х рр. ХХ ст. П. Д. Гладким (с. Блиставиця, Гостомельський р-н) [3] та О. Б. Курило (с. Хоробичі, Городнянський р-н) [10]. Інформативними є також етнографічні записи з території Чернігівської губ. П. О. Куліша (ЗЮОР) (1856–1857 рр.) [9] та Б. Д. Грінченка (90-ті рр. ХІХ ст.) [5].

положать – *лежала, лежали, держати, державъ, вдержати, державши*. Припускаємо, що в рідній говірці П. О. Куліша [ш'], [ж'], [ч'] виступали спорадично, тобто спостерігалось хитання [ш'] ~ [ш], [ж'] ~ [ж], [ч'] ~ [ч], що засвідчують і сучасні діалектологічні джерела.

У текстах творів П. О. Куліша відповідно до сучасного літературного **дж** із спільнослов'янського ***dj** зафіксовано 61 дієслівну форму із [ж] та 51 – із [ц], причому 32 з них похідні від *їздити*. Виявлено 5 пар альтернативних слівформ: *догожати* – *догоджає*; *сажали* – *саджали*; *споряжавъ* – *споряджено*; *суженою* – *суджену*; *похожати* – *походжати, походжено*; *проїжжачимъ* – *виїжджати, проїжджаючи*. П. О. Куліш, за єдиним винятком, послідовно відбиває [V] (< *g): *дзеркало, дзвінить, дзвоницю, дзижчать, дзигарами*. Свідчення карт АУМ та записів діалектного мовлення дають підстави припускати, що вагання П. О. Куліша між [ж] – [ц] та стабільність у відбитті [V] зумовлено народнорозмовним джерелом.

У прижиттєвих першодруках П. О. Куліша широко, хоча й непослідовно відбито засвідчені діалектними джерелами асимілятивні зміни приголосних у префіксах та прийменниках *з, из* (*съ куреня, ись хати; сцапали, несчисленну і нещисленного*); *роз-* (*роскішъ, роспитовали, росхапувати*); стабільно в дієслівних формах у групах [т'с'], [шс'] (*вернетця, вештаєсся, набіраюця, прокидательця*), а також у *запорозці* та одиничних *дорізці, сіромязці, стезці, жбожжя*. П. О. Куліш найменше дотримується фонетизації в конструкціях *из + глухий* приголосний: зафіксовано 313 конструкцій *съ + глухий* проти 217-ти *зь + глухий*; 20 *ись + глухий* на тлі 157-ми *изъ + глухий*. У виданні 1909 р. ці зміни знівельовано відповідно до правопису, чинного на час публікування текстів. У текстах різних років виявлено асимілятивно-дисимілятивні зміни в іменниках, утворених від прикметників із суфіксом *-цьк-* (*козащини, Турецину, Хмельнищина*); 7 випадків дисимілятивної зміни у звукосполучі [чн] (*довговішний, клюшникъ, сердешній*) та ін. Відсутність орфографічної традиції змушувала П. О. Куліша самостійно обирати звукові образи слів та графічні засоби передачі вимови; ймовірно, відбивають народнорозмовну фонетику і словформи *брацтво, старосвіцькі, Поточченка, пам'ятникъ, ляцького, косяцели, дирехторъ, жертокъ, Петербурхъ і Петербурха*.

У текстах П. О. Куліша непослідовно відбито найстарішу в українській мові протезу перед секундарним [і] з *o: у *тиі очі* – у *вічи; окном* – *вікно; вівці, вівчарь, на Вільшанці, вівса, вірмене, отчизна, отчизного*, хоча загалом переважають протезовані форми: зафіксовано 55 слівформ з протетичним [в] проти 12-ти без нього. Жоден досліджуваний першодрук не відбиває протетичного [в] перед [о] (*огонь, огнище, огняного, огнекрилатий*). Приставний [г] перед [о] зафіксовано в одиничних *Гординщину, гостра, гостре, гостримъ* (але паралельно *острим*), а також двічі в запозиченнях перед [а] – *гаркебузи, гаследъ*. Протетичний [в] перед [у] виявлено в 17-ти слівформах, 16 з яких припадають на неприжиттєве видання 1909 р. (*вудку, вужі, безвусим, на вусах, коло вуха*); у решті 81-й слівформі приставний [в] не відбито, напр.: *осауль, уголь, ужівъ, узенький, усь, усима, довгоуси, крутыусъ, улиці, у ульні, ухо, довгоухі, уста, утко*. Непротезовані форми в мові П. О. Куліша, з одного боку, відбивають одну з фонетичних рис рідної говірки, з іншого, тогочасну східноукраїнську правописну традицію. У ранньому тексті 1857 р. зафіксовано вживання протетичного [і] перед [у] в слові *јулиця* ("Приїде й на нашу юлицю празникъ"), що засвідчено лише в північноукраїнській діалектній зоні¹, а також використання варіантів слівформ з різними протезами: *юрба, юрма – гурбою*.

Поширена в східнополіських говірках афераза відбита в 7-ми конструкціях як допоміжний засіб ритмічної організації віршованого тексту (видання 1909 р.): *темрява 'бгорнула, і з'охотився, серце сукроватою 'бкпїло, одна до 'днієї, річ мою 'бертаю, одно 'дного, серце д серцю*.

Виявлені в текстах П. О. Куліша слівформи з епентичними (*пійшовъ, двійчи, трийчи, повеселійшаємо*) та випадними приголосними (*виняти, заняти, приняла, станя, по станяхъ*) так само мають надійні відповідники в питомому для автора діалектному оточенні; ці риси особливо виразно проступають у ранньому тексті 1857 р.

¹ Фонетичний варіант [й]улиця відбиває, зокрема, карта АУМ № 139 [1] у говірках с. Ховми та с. Смоляж Борзнянського р-ну (пункти АУМ 146, 149); цей варіант також двічі фіксують етнографічні матеріали Б. Д. Грінченка – юлицю [5, с. 238–239].

Неусталеність у використанні цих мовних одиниць, їх варіантність, імовірно, відповідали тогочасному варіюванню у східнополіських говірках.

Паралелізм слівформ нових без [г] (*де, тоді, іноді, завсіди*) і старих із [г] (*завсегда, нігде*), імовірно, засвідчує зорієнтованість автора на широке тло східноукраїнських говорів. Припускаємо, що прислівникові форми з [г] закорінені у східнополіську вимову, а також відбивають тогочасну наддніпрянську літературно-писемну практику. Проривний [г] зафіксовано тільки в запозиченнях: *галера, ганочками, гвалтовний, гурлигою, гонтовимъ, огер, крати, хурдигу, шпаргаль*, хоча й *гвалтъ, гонтова, озира*. Гіпотетично, хитання у відбитті [г] – [г'] у запозиченнях зумовлені особливостями східнополіської вимови, а також неусталеністю орфографічної норми.

Спостережено пріоритетність у мові П. О. Куліша графеми **ф** відповідно до гр. *φ, χ*, лат. *f* (*біографію, по парафіяхъ, фортуна*), також у запозиченнях, усталених у сучасній літературній мові із [хв] (*фшля, фшлювались*); графема **θ** відповідно гр. *Θ, θ*, імовірно, свідчить про вимову [т], а не [ф]: *Методія, θедоръ, θеклуша*. Вплив діалектного оточення обмежено позначився на мові автобіографічного нарису 1868 р., у якому зафіксовано 5 слівформ із [хв] (*по хвакультетові, хварби, на хвиляхъ, Тимохвій*, але *Тимофіївчъ*) та одиничну з [х] (*арихметику*), причому тільки в описові дитячих та юнацьких років письменника. Питому звукосполуку [хв] П. О. Куліш послідовно відбиває через **хв**, за винятком кількох слівформ – *хороба, хоробахъ* (1861).

Таким чином, у відображенні кожної з названих рис виявлено варіантність, засвідчену записами діалектного мовлення. Імовірно, паралелізм форм відповідає особливостям вимови автора.

П. О. Куліш творив у той час, коли нова українська літературна мова зазнавала активної нормалізації, тому в його мовній практиці не можна остаточно розділити загальнолітературні та діалектні елементи. Так, наприклад, низка фонетичних та граматичних рис мови письменника, які стверджують ідею нерозривного зв'язку ідіолекту автора зі східнополіським довкіллям, відома в багатьох інших говорах, що засвідчує мовно-літературна практика сучасників і наступників П. О. Куліша. Серед таких рис у консонантизмі – втрата [й] у сполучі [йн'] (Панас Мирний); розподібнення [чн] у [шн] (Г. Квітка-Основ'яненко, Панас Мирний); відбиття [А] (Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, Панас Мирний); кінцевого [р'] (Т. Шевченко, Панас Мирний); позначення м'якості шиплячих (Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, А. Кримський); уживання непротезованих форм (*оріхи, ухо*), а також [ж] на місці *dj (представники східноукраїнської мовно-літературної традиції, зокрема й Т. Шевченко) та ін.

Отже, в українському мовознавстві давно назріла потреба створення спеціальних праць про мову окремих письменників на тлі локального говіркового оточення авторів, водночас – і в оперті на докладний аналіз першодруків, а в перспективі – і на рукописи. Такі дослідження дозволять створити мовні кадастри вихідних текстів з різних ареалів, на підставі яких можна буде з'ясувати міждіалектні, а фактично – міждіалектні зв'язки, стане можливим докладне дослідження механізмів формування основ літературного стандарту.

Література

1. Атлас української мови : у 3 т. – К. : Наук. думка, 1984–2001.
Т. I : Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі, 1984. – 498 с.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : навч. посіб. для студ. філол. факультетів / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 248 с.
3. Гладкий П. Д. Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині / П. Д. Гладкий // Український діалектологічний збірник. – К., 1928.
Кн. 1. – 1928. – С. 93–141.
4. Говори української мови : збірник текстів / уклад. : С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипко. – К. : Наук. думка, 1977. – 590 с.
5. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губернияхъ / Б. Д. Гринченко. – Черниговъ, 1895. – Вып. 1. – С. 80–296.
6. Гриценко П. Ю. Ідіолект і текст / П. Ю. Гриценко // Лінгвостилістика : об'єкт – стиль, мета – оцінка : зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 16–43.

7. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – 2-ге вид., перероб. – К. : Рад. школа, 1966. – 308 с.
8. Жовтобрюх М. А. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т. Г. Шевченка / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1962. – Т. 17. – С. 53–67.
9. Кулиш П. Записки о Южной Руси : у 2 т. / П. А. Кулиш. – К., 1994. – (Репринт з видання 1856–1857 рр.).
Т. 1. – 1994. – С. 43–63.
10. Курило О. Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробричів / О. Б. Курило // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук (Праці етнографічної комісії). – К., 1924. – № 21. – 111 с.